

Ajalooliste looduslike pühapaikade inventeerimise metoodika

**Projekt „Iidsed paigad kui ühtse identiteedi loojad
Läänemere rannikul“
(CB35 Cult Identity)**

**SA Hiite Maja
2011**

Sisukord

SISSEJUHATUS.....	3
1. MÕISTED.....	3
2. PÜHAPAIGA MÄÄRATLEMISE LÄHTEKOHAD.....	4
3. UURIMISEETIKA.....	4
4. TÖÖJÄRGUD.....	4
4.1 ESIMENE TÖÖJÄRK.....	5
4.2 TEINE TÖÖJÄRK.....	9
4.3 KOLMAS TÖÖJÄRK.....	15

SISSEJUHATUS

Eestis, Lätis, Rootsis ja teistes Läänemeremaades leidub hiisi, pühasid allikaid, kive, puid ja teisi ajaloolisi looduslikke pühapaikaid, mis moodustavad olulise ja väärtusliku osa kohalikust ja piirkondlikust loodus- ja kultuuripärandist. Kuigi nende paikade väärtused on tekkinud aastasadade ja isegi tuhandete jooksul, on nad olulised ka praegu. Heas korras pühapaigad on elurikkuse allikaks, muudavad tähenduslikuks ja väärtuslikuks inimeste füüsilise ja vaimse elukeskkonna ning hoiavad kultuuride järjepidevust. Looduslike pühapaikadega seotud vaimne kultuuripärand – uskumused, tavad, rituaalid, teadmised, kohapärimus jms on iseloomulik osa siinsete rahvaste looduslähedasest identiteedist. Nendel paikadel on kohalike põlisrahvaste jaoks ka religioosne tähendus ja tähtsus.

Käesolev looduslike pühapaikade inventeerimise meetodika on koostatud Kesk-Läänemere programmi projekti „The Ancient Cult Sites for Common Identity on the Baltic Sea Coast” (CB 35 Cult Identity) raames. Vastavalt projektile on inventeerimise meetodika eesmärk luua piirkonnas ühtsed alused pühapaikade uurimiseks ja käsitlemiseks. See on omakorda eelduseks pühapaikadealase eduka koostöö arendamisele.

Läänemere piirkonnas on kujunenud Eestist looduslike pühapaikade uurimise vallas üks juhtivaid riike. Eesti Vabariik on käivitanud looduslike pühapaikade riiklikku arengukava, mis on mõeldud pühapaikade uurimise, kaitsmise, tutvustamise, väärtustamise ja kasutamise korraldamiseks. Arengukava raames on Tartu Ülikoolis koostatud pühapaikade inventeerimise meetodika, mis mõnevõrra lihtsustatud ja kohandatud kujul on võetud aluseks ka käesoleva meetodika koostamisel. Seejuures on lähtutud eeldusest, et meetodika ülesehitus ja üldistusaste võimaldaks seda kasutada kõigil projekti partneritel ning ka jätkuprojektides.

1. MÕISTED

Kuigi projekti dokumentatsioonis kasutatakse mõistet Cult Sites, ei pea me selle kasutamist kohaseks. Tegemist on vananenud mõistega, mis Eestis seostub nõukogudeaegse ateistliku propagandaga ning ei ole kooskõlas ei Kesk-Läänemere programmi ega käesoleva projekti eesmärkidega. Selle asemel soovitame kasutada rahvusvahelise looduskaitseliidu (IUCN) ja ka Eesti poolt tunnustatud mõistet looduslik pühapaik, mis on erapooletu ning teaduslikult täpne.

Ajaloolised looduslikud pühapaigad (edaspidi pühapaigad) on loodusliku välisilmega paigad, millega seostub ohverdamisele, pühaks pidamisele, ravimisele, palvetamisele vm usulisele või rituaalsele tegevusele viitavaid folkloorseid, arheoloogilisi, ajaloolisi, etnoloogilisi vm andmeid. Mõiste hõlmab maa-alasid ja üksikmällestisi, mille aktiivse kasutamise algus ulatub 20. sajandist varasemasse aega.

Ajaloolised looduslikud pühapaigad võivad olla nii kompleks- kui üksikmällestised. **Kompleksmällestised** hõlmavad teatud maa-ala, mille piires võib eristada konkreetseid usulise või rituaalse tähendusega **üksikmällestisi** (nt pärimuse või toponüümide põhjal erilist tähendust kandvad puud, allikad, kivid, vared või lohud hiiealal).

Pühapaiga mõiste hõlmab selle maa-alal asuvaid maastiku pinnavorme, seal paiknevaid üksikobjekte ja taimestikku.

Inventeerimise all mõistetakse siin humanitaar- ja loodusteaduslikke uuringuid, mille eesmärk on selgitada välja, kirjeldada ning jäädvustada pühapaiga asukoht, piirid, looduslik, etnograafiline ja võimalusel arheoloogiline koosseis ning selle paigaga seotud vaimne kultuuripärand.

2. PÜHAPAIGA MÄÄRATLEMISE LÄHTEKOHAD

- Rahvaluulelised ja etnoloogilised andmed – arhiividesse talletatud ja elav kohapärimus, sh allikapublikatsioonides ja kodu-uurimuslikes materjalides sisalduv teave.
- Toponüümid – paiga sakraalsust, samuti rituaalseid tegevusi ja ravimistoiminguid või ravitavaid haigusi väljendavad ajaloolised kohanimed.
- Arheoloogilised andmed: leiud ja leiuteated, pühapaigale viitavad kaevamistulemused.
- Ajaloolised andmed: kroonikates, ajaloolistel kaartidel jt kirjalikes allikates leiduv teave.
- Elav traditsioon (nt ravivee võtmine, ravimine, ohverdamine, palvetamine jms) või sellele viitavad märgid (ravimisel ja ohverdamisel jäetud esemed).

3. UURIMISEETIKA

Pühapaikade uurimiseetikat puudutavad sätted on esitatud IUCNi suunistes. Selle kohaselt on pühapaigad ajaloolised religioossed paigad, mida osad inimesed peavad pühaks ka praegu. Pühapaigad on lahutamatu osa põlisrahva kultuurist ja usundist. Näiteks usub 65% eestlastest, et puul on hing ning 51% eestlastest järgib võimalusel esivanemate loodususulist usutunnistust ehk maausku. Inimesed samastavad end oma pühapaikadega ning neid puudutab isiklikult see, mis seal toimub.

Seetõttu tuleb uurijatel nii pühapaikade kui ka neid austavate inimeste suhtes näidata üles lugupidamist nii suhtumises kui ka tegudes. Pühapaigas viibides tuleb uurijal järgida seal ajalooliselt kehtivaid häid tavasid. Eestis näiteks:

- ei murta kasvavat/püstist puud või põõsast või selle oksa;
- ei võeta kaasa ande;
- ei rahuldata loomulikke vajadusi;
- ei vannuta ega riielda;
- ei minda jalgupidi allikasse.

Inimeste küsitlemisel tuleb meeles pidada, et nende osalemine intervjuus, nõusolek vestluse salvestamiseks ning pildistamiseks on rangelt vabatahtlik. Saadud isiklike andmete või ka pühapaiga asukoha avaldamine võib toimuda üksnes inimese nõusolekul.

4. TÖÖJÄRGUD

Pühapaikade inventeerimise tööd jagunevad kolme järku.

Esimeses tööjärgus toimub väliuuringu ettevalmistamine. Koondatakse, süstematiseeritakse ja analüüsitakse uuritava piirkonna pühapaikade kohta seni kogutud ajalooline, folkloristlik, loodusteaduslik jm teave. Moodustatakse ja instrueeritakse pädev tööühm ning varustatakse vajaliku tehnika jm tarvetega.

Inventuuri teises järgus toimuvad välitööd, mis omakorda jagunevad kohalike elanike küsitlemiseks ning pühapaikade inventeerimiseks maastikul. Kohalike elanikega toimunud vestluste ning meetodiliste intervjuude abil kogutakse täiendavat teavet pühapaikade asukohtade, koosseisu ja nendega seotud vaimse pärandi kohta. Pühapaiga inventeerimisel määratakse maastikul kindlaks selle asukoht ja piirid ning kirjeldatakse seda loodusteaduslikult ning etnograafiliselt.

Kolmandas järgus toimub välitöödel kogutud teabe süstematiseerimine, arhiveerimine ning

analüüsimine. Vajadusel tehakse täiendavaid väliuringuid.

4.1 ESIMENE TÖÖJÄRK

VÄLIURINGU ETTEVALMISTAMINE

1. Ettevalmistatud materjalid:

1.1. Andmekogumik ja kaardid

Välitöödele eel koondatakse uuritava piirkonna pühapaikade kohta varasemal ajal kogutud teave. Erinevatest kogudest pärit teave sisestatakse arvutisse ja süstematiseeritakse seejärel tähestikulises järjekorras külade ja paikade kaupa. Andmete analüüsimisel tekkinud ja lahendamata jäänud kahtlused ja küsimused lisatakse vastava pühapaiga peatükile.

Eraldi faili koondatakse rahvaluuleteated piirkonna kõikide pärimuspaikade kohta, mis süstematiseeritakse samuti külade ja paikade kaupa. Selline andmekogum loob hea ülevaate pärimuslikust maastikust, s.h vähetuntud kohalikest toponüümidest, mille abil on võimalik ka pühapaikasad paremini uurida.

Pühapaikade jm kohapärimuse failid trükitakse välja, pannakse kiirkõitjasse ning varustatakse kasutamist hõlbustavate sedelitega.

Intervjuude tegemiseks ja paikade inventeerimiseks on tarvis kaarte. Uuringupiirkonna kohta tuleb välitöödele kaasa võtta paberkaart mõõtkavas ligikaudu 1: 20 000. Samuti maanteede atlas. Kaasaegsed erikaardid ning ajalooliste kaartide koopiad uuringupiirkonna kohta on soovitatav kaasa võtta arvutis failidena.

Erinevate kaartide andmete võrdlemisel on võimalik paremini tõlgendada pärimuslikke jm andmeid pühapaikadest.

2. Teostajad

Kohalike elanike intervjuerimiseks ning pühapaiga inventeerimiseks sobiva töörühma suurus on 2 – 3 inimest. Ühel inimesel ei ole võimalik korraga piisaval tasmel intervjuud juhtida, märkmeid teha, salvestustehnikaga tegeleda ning pildistada. Enam kui kolm inimest uurimisrühmas muutub aga kohalikele elanikele ebamugavaks ning nendega on raske luua usalduslikku vestlust, mis on eduka intervjuu aluseks.

Uuringurühma kuulub vähemalt üks pühapaikade uurimise ja rahvaluulealase välitööde kogemusega inimene ning üks botaanilise eriharidusega inimene.

Uurimisrühm tutvub enne välitöid uurimisjuhendiga ning õpib kasutama uurimistehnikat. Samuti õpitakse eelnevalt tundma piirkonna pühapaikade jm paikade kohapärimust ning geograafiat.

3. Töövahendid

VAJALIKUD TÖÖVAHENDID PÜHAPAIGA KIRJELDAMISEL

1. Küsimustik ja selle täitmise juhend

2. Piirkonna pärimuspaikade kogumik (eelpoolkirjeldatud)
3. Kaardid (eelpoolkirjeldatud)
4. Valge A4 paber – vähemalt 3 lehte ühe inventeeritava paiga kohta
5. Kaustik märkmete tegemiseks
6. Veekindel pliiats
7. Kiletasku kaardile
8. Klambriga kirjutamisalus või mapp
9. Klammerdaja
10. Mõõdulindulindid 10 ja 50 m
11. Kompass
12. GPS
13. Helisalvestaja: kvaliteetne SD-diktofon koos kõigi vajalike lisadega.
14. Fotokaamera: kvaliteetne digitaalpeegelkaamera koos kõigi vajalike lisadega
15. Välitöödeks sobiv kerge ja võimalikult ilmastikukindel sülearvuti
16. Kõiki töövahendeid mahutav seljakott

INTERVJUUD KÜLAELANIKEGA

6. Intervjueerimise meetodika

6.1. Intervjuude eesmärgid

Intervjuude eesmärk on jäädvustada väärtuslikku ja paiguti hävimisohus kohapärimust, selle abil leida üles, kaardistada ja kirjeldada pühapaiku ning luua eeldused nende teaduslikuks uurimiseks, riiklikuks kaitsmiseks ning haldamise ja kasutamise kavandamiseks.

6.2. Kontakti loomine

Intervjuu õnnestumise võtmeks on kontakt intervjueeritavaga. Uurimisrühma eelhäälestus peab olema ühtaegu pühendunud ja avatud, lugupidav ja sõbralik - see kandub üle ka esialgu suletud hoiakuga intervjueeritavale.

Võimaluse korral tuleks intervjueeritavaga eelnevalt telefoni teel kokku leppida ning tutvustada üldiselt töö eesmärki ning öelda, et kavas on kasutada helisalvestajat ning fotoaparaati. Eelteavitamisel ega ka intervjuu alguses ei tohi inimesele öelda, et intervjuu eesmärk on koguda andmeid pühapaikade kohta. See mõjub sisendavalt ning võib sisuliselt kallutada intervjueeritava juttu.

Töö eesmärki tutvustades on piisav, kui öelda, et tullaakse uurima inimese kodukoha ajaloolisi paiku ja mälestusi. Võib lisada, et see, mida inimesed oma kodukoha kohta arvavad ja teavad, see, millised jutud rahva hulgas liiguvad, on väga oluline ja huvitav ka teadlastele. Tuleb inimest veenda, et see, mis intervjuusituatsioonis sünnib, ei ole midagi ebaloomulikku ja et iga inimese vastustel on uurijate jaoks väärtus.

Intervjuu alguses tuleb inimesele selgitada, millises uurimisasutuses helisalvestis ja fotod edaspidi säilitatakse ning et neid kasutatakse teaduslikel eesmärkidel. Tuleb ka lisada, et kui salvestisi soovitakse kasutada koos isikuandmetega avaldamiseks raamatus või filmis, siis küsitakse inimeselt eraldi uuesti luba.

Kogemused näitavad, et külaelanikud on lahkemad kõnelema, kui nende juurde on keegi külas või

ümbruskonnas autoriteetne või hea tuttav juhatanud. Nii tasubki intervjuu alguses öelda, kes oli soovitajaks. Nii tekib usalduslikum suhe - inimene saab teada, et külas on veel peresid, kelle juures on käidud, kes on välitöolistega kohtunud - et see, mis toimub, ei juhtu vaid temaga. Tekib justkui teatav kogukondlik turvalisus.

7. Küsitluskava ja selle rakendamine

7.1. Kava struktuur

Küsitluse struktuuris tuleb lähtuda eeldusest, et iga inimese subjektiivne ehk vaimne maastik on unikaalne ja paljukihiline. Kõige paremini mäletab inimene igapäevaste toimetustega või aktuaalsete sotsiaalsete suhetega seotud paiku ja lugusid. Mida vähem igapäevased ning mida kitsama isikute ringiga on seotud paigad, seda raskem on neid vestluses meenutada. Isiklikult oluliste paikade ja kogemuslike lugude puhul võib inimene teema intiimsuse tõttu ka peljata võõrastele neist kõnelda. Eestis toimunud senised uuringud on näidanud, et pühapaikade erilisse jõusse uskujad ja nende kasutajad ei pruugi oma pühapaikadest võõrastele kõnelda.

Pühapaikadega seotud teadmised ja mälestused ei ole reeglina igapäevaselt kasutusel ning nendeni jõudmiseks kulub inimesel aega. Sellest tulenevalt on kohapärimuse küsitluskava astmelise struktuuriga, liikudes argiselt pärimusmaastikult järk-järgult pühapaikade juurde. Sellise lähenemise eesmärk on üldiste küsimuste abil inimese isikliku pärimusmaastiku äratamine mälus. Suunavate kuid mitte sugereerivate küsimuste abil aidatakse inimesel jõuda pühapaikadega seotud mälestusteni.

Täpse küsitluskava koostab iga riigi uurimisrühm ise, lähtudes kohalikust pühapaikade, kultuuri ja uurimistraditsioonide eripärast. Kava abil peavad aga leidma vastuse järgmised küsimused:

- 1) milliseid pühapaikaid inimesed kodukoha ümbruses teavad;
- 2) milliseid lugusid/jutte nende paikade kohta tänapäeval kõneldakse;
- 3) milline tähendus on pühapaikadel ja nendega seotud pärimusel inimese jaoks täna, kuidas inimesed neid paiku ja jutte hindavad, mismoodi neisse suhtuvad;
- 4) kas leidub selliseid pühapaiku ja vastavaid rahvajutte, mida pole varem arhiiviallikes mainitud ja mis on seni tuntud vaid külaelanikele;
- 5) milline on seni kaardile kandmata ja teaduslikult kirjeldamata pühapaikade täpne asukoht maastikul;
- 6) milline on kogutava kohapärimuse kontekst: intervjuu toimumise koht, jutustaja nimi, sünniaeg ja -koht, praegune elukoht; samuti nende inimeste isikuandmed, kellelt pärimus on kuulnud.

7.2. Märkmed

Intervjuu jooksul tuleb küsitlajal teha märkmeid, mille alusel on hea intervjuud juhtida ning mis aitavad hiljem kogutud materjali korrastada ja kasutada.

Nende märkmete hulgas on teave kõneldud pärimuse ja paikade ning küsitletava kohta. Intervjuu lõpus tuleb üle kontrollida, kas intervjuueeritu kohta on intervjuu jooksul kirja pandud järgmised andmed: ees- ja perenimi; abiellunud naistel neiupeelvenimi; sünniaeg (mida täpsem, seda parem); sünnikoht, elukoht. Intervjuu lõpuks tuleb paluda intervjuueeritavalt kehtivad kontaktandmed, et vajadusel edaspidi andmeid täpsustada või andmete avaldamiseks luba küsida.

7.3. Kuulamis- ja juhtimisoskus

Kava rakendamine ja intervjuu tervikuna on tulemuslikum, kui küsitleja oskab intervjuueeritavat hästi kuulata ehk siis ei ole uute küsimuste esitamisega liialt pealetükkiv. Hea on jätta mõttepause, lasta meelde tuletada. Oluline on hoida intervjuueeritavaga silmsidet.

Intervjuu puhul on oluline sujuv juhtimisoskus, mida tuleb rakendada siis, kui jutulõng küsitluskavast liiga kaugemale hakkab veerema. Mingis ulatuses tasub inimeste olmejutte ja muud rahulikult kuulata - see on kontekstina informatiivne - ent tuleb tabada ära see hetk, mil liiga kaua muust rääkima kiputakse. Siis tuleb delikaatselt taas kohapärimuse juurde naasta.

Intervjuu tegija peab tagama, et kõik pühapaikadega seotud olulised asjaolud (asukoht, piirid, koosseis, sellega seotud ajaloolised sündmused ja isikud, seal toimunud usulised talitused, jutustaja isiklik uhtumine ja side selle paigga) saaksid võimalikult täpselt ja üheseltmõistetavalt esitatud. Selleks tuleb sageli esitada korduvalt sama küsimust või seda täpsustada.

8. Pühapaiga külustus

Kui jutuks olnud pühapaik on seni täpselt kaardistamata või on selgunud uusi olulisi üksikasju selle asukoha või koosseisu kohta, on vajalik minna koos küsitletuga maastikul pühapaiga juurde. Jutustaja peaks vahetult näitama pühapaika ja selle detaile, millest on intervjuu käigus juttu olnud.

Tuleb rõhutada, et intervjuu jätkub vabas vormis pühapaigas. Viibides füüsiliselt jutustajale tuttavas või tuntud paigas, meenuvad tal sageli täiendavad üksikasjad selle kohta. Kui see on inimesele isiklikult oluline pühapaik, väljendab ta kergemalt sidemeid ja tundeid, mis teda selle paigaga ühendavad.

9. Juhised helisalvestaja käsitsejale

Salvestamine olgu lausjas ehk siis katkestused tehakse vaid siis kui, mälukaart saab täis. Salvestamist tuleb alustada enne esimest teretust ja lõpetada pärast hüvastijättu. Nii jäädvustame ka konteksti ning talletatu on terviklik.

Helioperaatori ülesandeks on vastutada selle eest, et helitehnika asuks laual nii, et see ei vibreeriks laual, et välivõtetel oleks mikrofon kaetud, et helitehnika oleks intervjuueeritavale piisavalt lähedal ja temale suunatud, et intervjuu ajal lülitataks välja segavad aparaadid (raadio, televiisor – paluda selleks muidugi viisakalt luba). Ka uurimisrühma liiketel tuleb kindlasti mobiiltelefonid intervjuu ajaks täiesti välja lülitada, mitte üksnes hääletule profiilile seadistada, sest telefoni lained jätavad helisalvestusele defekti.

Helioperaatori ülesandeks on teavitada küsitlejat, kui mälukaart on täis saamas või just täis saanud. Seda tuleb teha aga väga hoolikalt intervjuu kulgu jälgides - ei tohi katkestada intervjuueeritava lauset ega sisulist mõttepausi.

10. Juhised fotograafidele

Intervjuud tuleb pildistada võimalikult palju võimalikult erinevates plaanides ning lisaks intervjuueeritavale jäädvustada ka uurimisrühma teised liikmed koos küsitletavaga ühes kaadris.

Kui minnakse maastikule, siis pildistada kindlasti rohkelt jutuvestjat pühapaiga taustal, ka koos uurimisrühma teiste liikmetega. Pühapaikade jäädvustamise täpsem juhised on antud inventeerimise

peatükis.

4.2 TEINE TÖÖJÄRK

PÜHAPAIKADE ETNOGRAAFILINE JA LOODUSTEADUSLIK INVENTEERIMINE

11. Inventuuri eesmärk ja korraldamine

Inventeerimise eesmärk on koguda pühapaiga kohta loodusteaduslikke, etnograafilisi ja võimalusel ka arheoloogilisi andmeid, mille abil on võimalik pühapaik piiritleda ning teha kindlaks selle looduslikud, kultuurilised ja usulised väärtused. Inventeerimise üldine eesmärk on andmete kogumine selle paiga riikliku kaitse alla võtmiseks ning haldamise ja kasutamise korraldamiseks.

Pühapaiga etnograafiline ja loodusteaduslik kirjeldamine toimub peale seda, kui eelnevalt kogutud andmete põhjal (k.a intervjuud kohalike elanikega) on pühapaiga asukoht, piirid ja koosseis võimalikult täpselt kindlaks määratud. Eelandmete hulka peavad kuulma metsaregistri takseerandmed ning varem toimunud loodusteaduslike, arheoloogiliste jm uuringute andmed. Pühapaiga võib inventeerida sama uurimisrühm, mis intervjuueeris kohalikke elanikke või siis selleks eraldi moodustatud töörühm. Oluline on, et inventeerimine toimub peale kohalike elanike metoodilist küsitlemist.

Inventeerimine toimub vastavalt küsimustikule ja selle juhendile. Paiga kirjalik kirjeldus koostatakse alati kohapeal. Mõõdistamistulemused märgitakse üles kohe ja koos selgitava tekstiga.

Juhul kui pühapaiga inventeerimisel on vaja täiendavalt suhelda kohalike inimestega, tuleb küsimustikku täites hoida selgelt lahus isiklikud tähelepanekud ja kohalikelt kuuldud teave. Kohalikelt saadud teave varustatakse alati isiku täisnimega ja see peab olema täpselt eristatav inventeerija tähelepanekutest. Küsitluslehele tuleb märkida ka teavet andnud inimese muud isikuandmed (punkt 7.2).

Ülesanded uurimisrühma sees jaotatakse vastavalt uurijate ettevalmistusele. Näiteks kirjeldab taimestikku loodusteadusliku eriharidusega inimene, pühapaika ja selle detaile jäädvustab loodusobjektide suurima pildistamiskogemusega inimene jne. Inventeerimise hõlbustamiseks on soovitatav, et erinevate küsimustega tegelevad uurijad teevad märkmeid iseseisvalt ning saadud kirjeldused koondatakse konkreetse pühapaiga inventeerimise järel.

Pühapaiga inventuuri küsimustik koosneb 22 punktist. Kui mõnele punktile pole võimalik vastata, tuleb selle numbri taha kirjutada vastav lühikommentaar. Null või kriips numbri taga tähendab, et vastav nähtus/objekt alal üldse puudub (mitte aga seda, et inventeerija ei tunne linnuliike ja jättis seetõttu 11. punkti arusaadavalt lihtsalt täitmata).

12. Küsimustiku sisukord ja rakendamine

1. Ülevaatuslehe number
2. Ülevaatuslehe tegemise kuupäev
3. Ülevaataja(d)
4. Seni teadaolev(-ad) kohanimi (-ed)
5. Kohapealt kogutud kohanimi (-ed)
6. Pühapaiga paiknemine ja asend, sh koordinaadid; seos ümbrusega

7. Asendiskeem
8. Pinnavormid (kirjeldus, mõõdud)
9. Taimestik
10. Põlispuud
11. Loomastik
12. Kivid, kiviaiad jm kivikogumid
13. Veekogud (allikad, kaevud, ojad, jõed, veesilmad, järved)
14. Annid jm pühapaigale viitavad inimtegevuse märgid
15. Kõrvaline inimtegevus: hooned, rajatised, kaevud, kuivendamine, maaviljelus, niitmine, karjatamine, raie, põlemine, turism, muu mõju
16. Kaitsetähis
17. Hinnang pühapaiga säilimisele/rihutusele
18. Pühapaiga taastatavuse (perspektiivi) hinnang
19. Kiireloomulised tööd
20. Pildistamine
21. Suulise pärimuse kogumine
22. Märkused

Küsimustiku täitmise juhend

1. Ülevaatuslehe number

Uurimisrühma juhi initsiaalid ja tema antud järjekorranumber, näit MK078. Viimane järjekorranumber on soovitatav ülevaatajal märkida ka isiklikku märkmikusse. Juhul kui viimane järjekorranumber on ununenud, võib võtta mõne suurema. Näiteks kui ei mäleta, kas viimane oli 34 või 36, siis võtta 40. Kui ei mäleta, kas 36 või 56, siis võtta 60 või 100.

2. Ülevaatuslehe tegemise kuupäev(ad)

Kuupäev, kuu, aasta. Näiteks: 31.05.2011.

3. Ülevaataja(d)

Ees- ja perekonnanimed.

4. Seni teadaolev(-ad) kohanimi (-ed)

Kui välitöödele minnakse eelandmete põhjal, on tihti teada ka objekti nimi(-ed).

5. Kohapealt kogutud kohanimi (-ed)

Kohalikelt elanikelt kuulnud nimi (-ed). Märkida kindlasti üles ka kohanime ütelnud isiku nimi, sünniaasta ja elukoht. Samuti selle inimese isikuandmed, kellelt nimi on kuulnud.

6. Pühapaiga paiknemine ja asend, sh koordinaadid; seos ümbrusega

1. Pühapaiga piirid kantakse võimalikult täpselt kaasasolevale kaardilehele. Piirid kantakse kaardilehele ka siis, kui võetakse GPS-koordinaadid. Piire pole võimalik märkida juhul, kui on tegemist väikese pühapaigaga; sel juhul kantakse kaardile punkt. Mõlemal juhul lisatakse kaardile kindlasti ka ülevaatuslehe number (punkt 1).
2. GPS koordinaadid võetakse pühapaiga keskmest või pühapaigas asuvalt püsivalt objektilt. Pindalaliselt suuremate pühapaikade puhul võetakse koordinaadid lisaks veel paarist kohast objekti külgedelt, nii et oleks võimalik aru saada selle ulatusest. Koordinaadid ja nende võtmise koht märgitakse üles. Koordinaadid koos pühapaiga nimega salvestatakse GPS-i ja hiljem arvutisse.

Koordinaadid märgitakse meetermõõdustikus. Näiteks:

x = 6508595,5

y = 640045,5

3. Kirjeldada pühapaiga paiknemist maastikul. Milline maastik ja millised objektid asuvad pühapaiga ümbruses? Ilmakaarte ja ligikaudsete vahemaade abil kirjeldada pühapaiga asukohta ümbruskonna objektide suhtes.
Kirjelduse jaoks on väärtuslikumad püsivamad objektid: pinnavormid, veekogud, teed, hooned ja rajatised.
4. Seos ümbrusega. Kas haakub ülejäänud ümbrusega, näit metsakooslusega, või eristub sellest. Näit: 1) kase- ja haavavõsaga kaetud Hiiemägi eristub ümbritsevast söödist selgelt; 2) ohvrikivi eristub kivini ulatuvast heinamaast üksnes kivina ehk maastikumärgina; 3) allika ümbrus eristub ümbritsevast põllust seal kasvava puudetuka ning selle alla jääva loodusliku põõsa-ja rohurinde näol.

7. Asendiskeem

Koostatakse mitmest mälestisest koosneva (näit. püha kivi, puu, allikas, kalme) või suurema pühapaiga (veekogu, hiis) puhul A4 paberilehele. Sellel kujutatatakse pärimusekandjate jm objektide vahed ja paiknemine ilmakaarte suhtes. Vahemaad määrata võimalusel mõõdulindiga. Asendiskeemile kantakse ka pinnavormid, teed/rajad, kiviaiad jm rajatised ning üle 30 cm kõrgused kuklaste pesad.

8. Pinnavormid (kirjeldus, mõõdud)

Milline on pühapaiga pinnavorm? (näiteks tasandik, kungas, oos, luide, kallas, pank, org, kuristik, lohk, soo- või järvesaar). Mõõta/hinnata läbimõõtu, kaju, kõrgus, sügavus. Kui pühapaik asub nõlval, siis milline on selle ekpositsioon ja ligikaudne kalle nurgakraadides.

9. Taimestik

Kirjeldada pühapaiga taimestikku. Loetleda kindlalt tuttavad puu- ja põõsaliigid, alustaimestu liigid ning nende hulgas domineerivad liigid. Määraleda taimkatte kasvukohatüüp vastavalt rahvuslikule või rahvusvahelisele klassifikaatorile.

Puude puhul tuleb pöörata tähelepanu nende silmatorkavalt ebatavalistele vormidele ning kirjeldada neid.

Määratleda, kas ala taimestik/kooslus tundub piisavalt väärtuslikuna, et siin teha täiendav botaaniline uuring?

10. Põlispuud

Kui pühapaiga alal asub rahvapärimusega seotud puu, kirjeldatakse seda mõõtmetest sõltumata. Ülejäänud puude kirjeldamise aluseks on nende põlisust väljendav vähim übermõõt, mis määratletakse liigist ja kohalikust omapärast sõltuvalt igas riigis eraldi.

Iga põlispuu kirjeldatakse eraldi ning üles märgitakse:

1. Puu liik.
2. Mõõta puu übermõõtu rinnakõrguselt (1,3 m maapinnast). Kui puu harunemine on alanud sellelt kõrguselt või madalamalt ning põhjustanud tüve jämenemise, mõõdetakse tüve kõige peenemat osa.
3. Kui kõrgel on esimene jäme oks?
4. Mõõta sammude või mõõdulindiga võra suurim ja väikseim läbimõõt.
5. Võimalusel hinnata puu kõrgus.
6. Kirjeldada ja loetleda puu iseärasusi. Näiteks murdunud oksad, õõnsused, tüve tugev kõverus (mis ilmakaare suunas?), seemned, silmatorkav sambliku- või samblakate, loomaküüniste või hammaste jäljed, pikse jäljed jms.

7. Puu tervislik seisund 5-pallises skaalas:

- 5 – puu on ilma väliste kahjustusteta, võra on ilus ja puu tervislik seisund väga hea;
- 4 – puul on olnud mingeid kahjustusi, murdunud või kuivanud mõni jämedam oks, kuid sellele vaatamata on tervislik seisund hea;
- 3 – puul on märgatavad kahjustused, kuid elujõud veel sees;
- 2 – puul on tugevad kahjustused, osa puust on hävinud ja/või osa suuri oksid murdunud, puu võib lähiajal hukkuda;
- 1 – puu on hukkunud, järel ainult kändtüügas või selle endine asukoht.

11. Loomastik

1. Nimetada kohal viibinud või pesitsevad linnuliigid, keda kindlalt tuntakse.
2. Nimetada imetajate tegevusjäljed: urud, söömis-, nükkimis-, kraapimis- ja magamisjäljed, väljahaited, rajad.
3. Kuklasesepad, mille kõrgus on üle 30 cm – mõõta kõrgus ja diameeter, kanda asendiskeemile.

12. Kivid, kiviaiad jm kivikogumid

Kanda asendiskeemile kõik pärimusega seotud kivid, samuti muud silmatorkavad kivid, kiviaiad, kivihunnikud, kiviringid jm kivikogumid.

Pärimusega seotud kivi ja kivikogum tuleb mõõdistada ja teha selle joonised. Mõõta tuleb:

1. ümbermõõt maapinnalt;
2. suurim ümbermõõt juhul, kui see ei asu maapinnal;
3. suurim pikkus;
4. suurim laius (pikkusega risti mõõdetult);
5. suurim kõrgus maapinnalt.

Joonistada tuleb:

1. kivi põhiplaani e. pealtvaade, sinna kantakse ka suuremad praod ja lohud ning inimtekkelised märgid ja lohud (näidata põhjasuund);
2. kivi 2 kõrvaltvaadet (näidata vaate suund).

13. Veekogud (allikad, kaevud, ojad, jõed, veesilmad, järved)

Allikad: kirjeldatakse, kas see on umb- või vooluallikas, millised on selle kaldad ja põhi. Paremat arusaamist mõõda hinnatakse vee vooluhulka. Mõõdetakse sügavus, läbimõõt ja voolusängi pikkus. Kompassiga määratakse kindlaks voolusängi suun(a)d.

Kas on märke vee võtmisest (rakked, inimese seatud kaldakivid, rada allikani, veenõu) või andidest?

Pühapaigas asuvat kaevu kirjeldatakse detailselt vaid juhul, kui seda on pärimuste kohaselt pühaks peetud. Sellisel kaevul mõõdetakse sügavus ja läbimõõt ning kirjeldada kaevusalve ja – rakete ehitust. Muude pühapaigas asuvate kaevude puhul kantakse asendiplaanile nende asukoht ning nad pildistatakse.

Püha oja, jõe, järve või mereala või märgala asukohta, suurust, paiknemist maastikul ja elustikku kirjeldatakse üldiselt. Kui pühapaik asub ka selle kaldal või saarel, kirjeldatakse seda vastavalt inventuuri juhendile.

14. Annid jm pühapaigale viitavad inimtegevuse märgid

Andideks võivad olla puudele, põõsastele ja isegi rohukõrtele seatud lõnga- ja nõõrijupid, paelad, riideribad jms. Andideks võivad olla mündid, toiduained, küünlad vm esemed, mis on

pandud kivide peale ja kõrvale, puude õõnsusse või juurde. Lääne-Eestis võib kividel kohata klaasikilde ja rauatükke, mis on sinna sattunud ravitaigade tegemisel. Ravimisele võivad viidata ka puusse taotud naelad või lõikamisjäljed puu koorel. Ravimisele ja/või ohverdamisele jms võib viidata ka kivi, puu, allika või kivihunniku juurde tallatud rada.

Iga objekti puhul loetletakse eraldi, milliseid ja kui palju ande seal leidub ning kus nad asuvad. Samuti tehakse puukoorel olevate lõikejälgede jms kirjeldus. Ande tuleb nii kirjeldada kui pildistada.

15. Kõrvaline inimtegevus: hooned, rajatised, kaeved, kuivendamine, maaviljelus, niitmine, karjatamine, raie, põlemine, teed, side- ja elektriliinid, risustamine, turism, muu mõju

Kõrvaline inimtegevus on kõik see, mida ei saa seostada pühapaiga sihtotstarbelise kasutamisega. Vastava tegevuse jäljed pühapaigas ja selle vahetus naabruses tuleb kirjeldada. Näiteid: praegu kartulipõld; ~3 aastat söötis põld; vähemalt 10 aastat söötis põld; söötis (loodusliku) metsanoorendikuga põld; hiiemetsas on ~ 10 a vanuse harvendusraide jäljed; hiiemetsa lõikab põhja-lõuna suunas pooleks ~ 30 a kuivenduskraav. Kraavil laiust kuni 2m ja sügavust kuni 1 m; hiiemetsa idaservas korrapärase kujuga lohud maa-alal 10 x 30 m - võimalik, et endine kruusauk; hiiemäe edelaveerul asub Maltsa talu elumaja; vahetult püha kivi kõrvale on pandud riikliku muinsuskaitse tahvel, millel kiri "...". Samas kõrval asub eesti- ja ingliskeelse tekstiga infotahvel kirjaga "..."; Hiiemäel vedeleb siin-seal plastpudeleid, pabereid jm olmeprügi; puudelt-põõsastelt on murtud peenemaid oksid.

16. Pühapaiga kaitsetähised (looduskaitse, muinsuskaitse, muu kaitse)

Kas ja mis seisukorras on kaitsetähis? Kui teadaolevalt kaitse all oleva mälestise juures kaitsetähis puudub, tuleb märkida, et tähist ei leita.

17. Hinnang pühapaiga säilimisele/rikutusele

Punkti eesmärk on anda üldine hinnang pühapaiga säilivusele. Tegemist on küll mõnevõrra subjektiivse hinnanguga, kuid see peab andma pühapaiga seisukorrast kiire ülevaate.

Kui tegemist on üksikpuuga, siis hinnata p. 10 esitatud metoodika järgi. Ülejäänud pühapaikade seisundi hindamine toimub järgmiselt:

5 – Väga heas seisukorras. Kõrvaline inimõju puudub või pole märgatav.

4 – Heas seisukorras. Märgatav on küll mõningane inimõju, kuid üldmuljet see ei kahjusta.

3 – Rahuldavas seisukorras. Kõrvaline inimõju on tuntav, osa pühapaigast hävinud, kuid sihtotstarbeline kasutamine on veel siiski võimalik.

2 – Halvas seisukorras. Inimõju on väga tugev, hävinud on (peaaegu) kõik pühad objektid, üksikobjekt on hävimas. Näiteks: hiie kohal on põld, üksik püha puu on kuivanud.

1 – Hävinud. Näiteks: hiiemägi on ära veetud, allikas on kinni künatud ja seda pole võimalik leida, puu või kivi on hävinud ja tema aset pole võimalik leida, ala on täis ehitatud.

18. Pühapaiga kasutamise võimaluse hinnang

Selle punkti eesmärk on hinnata võimalusi pühapaiga kasutamiseks ajaloolisteks sihtotstarbelisteks tegevusteks. Hiite puhul näiteks kogukondlikeks ja individuaalseteks palvusteks, rahvakalendri tähtpäevade tavade järgimiseks jms. Pühapaiga kasutatavuse seisukohalt on oluline nii selle säilivus, vaba juurdepääsu olemasolu kui ka võimalus privaatselt ajaloolisi tavasid järgida.

Kahjustatud pühapaiga parandamise või paranemise näiteid: Murdunud puu kännust võib sirguda uus puu. Maha raiutud hiiemets taastub aja jooksul ning muutub õigete hoiutingimuste korral hiiele omaseks loodusmetsaks. Lõhutud või ära veetud ohvrikivi asemele on võimalik uus

kivi tuua, oluline, et kivi ase on enam-vähem teada ja selle pinnas on alles ja vaba. Püha paika pole võimalik taastada üksnes juhul, kui selle maa-ala on hävinud. Ehitamine ja kaevandamine on peamised tegevused, mis vähendavad kõige olulisemalt pühapaiga kasutamise võimalusi.

Pühapaiga kasutamisevõimaluste hindamine toimub järgnevalt:

5 – Kasutamine kohe võimalik. Pühapaigas ja selle naabruses puuduvad kaeved, ehitised, rajatised jm kõrvaline inimtegevus. Üksikobjektid on säilinud.

4 – Taaskasutamine vähese hoolduse järel võimalik. Märgatavad on endise kõrvalise inimtegevuse jäljed, mis aja jooksul kaovad või mida on võimalik parandada.

3 – Taaskasutamine põhimõtteliselt võimalik. Märgatav on jätkuv kõrvalise inimtegevuse mõju, mida on võimalik planeeringute ja sihipärase tööga parandada. Vähemalt osa pühapaiga maa-ala on kõrvaliseks tegevuseks hõivamata.

2 – Taaskasutamine lähemal ajal võimatu. Pühapaiga objektid on täielikult või osaliselt hävinud ja selle maa-ala võib olla osaliselt täis ehitatud.

1 – Taaskasutamine võimatu. Objekt ja selle maa-ala hävinud (hoonestatud, ära kaevandatud, muudetud maaparandusväljaks vms).

19. Kiireloomulised tööd

Kas pühapaiga praegune seisund on ohus ja selle kaitseks tuleb midagi kiiresti teha? Näiteid: Hiide rajatud kruusakarjääri serval varisev kivikalme vajab kiiresti arheoloogilisi päästekaevamisi. Hiie alale veetud keskkonnaohtlikud jäätmed tuleb kiiresti kõrvaldada. Allikat reostav kõrvalasuva majapidamise heitveetoru truleb sulgeda. Ohvrikivi vahetus läheduses toimuv maaharimine takistab selle kasutamist ning ohustab kultuurikihti, kivile tuleb kiiremas korras kehtestada maaharimist keelav piirangutsoon.

20. Pildistamine

Pühapaiga pildistamise eesmärk on jäädvustada selle üldvaated ning olulisemad detailid, s.h kõrvalise inimõju jäljed. Pühapaiga üldvaade tuleb võimalusel võtta vähemalt kahest suunast ning olemasolevatelt juurdepääsuteedelt ning iseloomulikelt vaatekohtadelt. Jäädvustada tuleks ka inveteerimistööd tegevaid uurimisrühma liikmeid. Muus osas tuleks pildile jäädvustada seesama, mida on eelpoololevates inventuuri punktides kirjeldatud.

21. Suulise pärimuse kogumine

Suulist pärimust kogutakse loodusobjekti kirjeldamisel täiendavalt selleks, et:

1. täpsustada pühapaiga asukohta;
2. täpsustada või selgitada välja paigaga seotud ajaloolisi tõsiasju;
3. koguda (täiendavat) rahvapärimust.

Nii kirjalikult talletatud kui ka salvestatud pärimusele lisatakse: jutustamise koht, jutustaja ees- ja perekonnanimi (naistel ka neiupeõlvenimi), sünniaasta, sünnikoht, elukoht (linn, vald, küla).

21. Muud märkused

Siinkohal on eriti oluline teave kirjeldamise asjaolude kohta: kas mõni mõõtmisvahend ei vastanud juhendile või tõrkus, kas kirjeldamist takistasid muud asjaolud, kas tekkis kahtlusi kirjeldatud paiga autentsuses jms.

4.3 KOLMAS TÖÖJÄRK

JÄRELTÖÖD

13. Järeltööde eesmärk ja korraldamine

Järeltööde eesmärk on uuringute käigus kogutud teabe kasutatavaks muutmine. Selleks tuleb välitööde käigus kogutud teave süstematiseerida, kontrollida ja arhiveerida.

13.1. Helifailid salvestatakse mälukaartilt arvuti kõvakettale ning seal piirkondade ja paikade kaupa erinevatesse kaustadesse. Järgnevalt koostatakse salvestiste registrifail, kuhu kantakse helifaili salvestamise kuupäev(ad), kõnelejad, küsitlejad ning salvestamise kohad. Jätkuprojektide käigus tuleb koostada salvestistest helilõikude kestvust ja sisu täpselt kajastavad ladinimestikud, pühapaikasad puudutav osa välja valida ja litereerida ning valmistada helifailide varukoopiad.

13.2. Fotod salvestatakse mälukaartilt arvuti kõvakettale ning seal piirkondade ja paikade kaupa eraldi kaustadesse. Soovitav on kohe koostada fotode registrifail, millesse kantakse foto tegemise aeg, koht, fotol kujutatud paiga lühike kirjeldus ja inimeste nimed ning foto autori nimi. Kui registri koostamine pole kohe võimaik, tuleb seda teha jätkuprojekti raames, siis tuleb valmistada ka fotode varukoopiad.

13.3. Inventuurilehed ja muud olulised tekstiandmed sisestatakse arvutisse ning lisatakse konkreetse paiga andmefailile. Inventuurilehtede juurde kuuluvad asendiplaanid ja joonised skaneeritakse ning salvestatakse konkreetse pühapaiga fotokausta.

13.4. Andmete kontrollimine. Pühapaikade andmefaili kontrollimisel selgitatakse välja, kas sinna on kantud kõik vajalikud andmed ning kas andmed on korrektsed ja tõesed. Digitaalsel kaardil kontrollitakse üle ka pühapaikade koordinaadid.

13.5. Täiendavad väliuuringud. Järeltööde käigus korraldatakse vajadusel täiendavaid väliuuringuid, et täpsustada või kontrollida pühapaikade asukohti või muid olulisi asjaolusid.